

O'ZBEKISTON SHAROITIDA TRANSPORTNING ROLI

N. B. Shanazarova TDTTrU,
ТДТрУ “Transport iqtisodiyoti”
kafedrası dotsent v.b.
O.Sharifova ТДТрУ
IQA-4 gr.talabasi.

Annotatsiya: Maqolada mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishida transport tarmog'ining ahamiyati atroflicha yoritib berilgan. Shuningdek, transportning iqtisodiyotga ta'sir qiluvchi bir qancha omillari o'rganilgan. Transport infratuzilmasini boshqarish va tashuvlarni amalga oshirish bo'yicha xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: transport, milliy iqtisodiyot, transport tizimi, transport infratuzilmasi, davlat-xususiy sheriklik, transport faoliyati.

РОЛ ТРАНСПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Annotatsiya: В статье подробно рассмотрено значение транспортной сети в развитии экономики страны. Также изучен ряд факторов, влияющих на экономику транспорта. Сформированы выводы по управлению транспортной инфраструктурой и осуществлению перевозок.

Klyuchevye slova: транспорт, национальная экономика, транспортная система, транспортная инфраструктура, государственно-частное партнерство, транспортная деятельность.

Transport, milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega, transport infratuzilmasining sifati uning raqobatbardoshligining asosiy omillaridan biri, aholining harakatchanligining o'sishi esa ijtimoiy rivojlanishning eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. O'zbekiston xalqaro dengiz yo'llaridan ikki yoki undan ortiq davlat hududi orqali chiqa oladigan ikki davlatdan biri (ikkinchisi Lixtenshteyn) sanaladi. Shuning uchun eksport va import yuklarini tashish xarajatlari hal qiluvchi omilga aylanadi. Transport –

iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U jamiyatning moddiy bazasi hisoblanadi, mehnatning taqsimlanishi, xalqaro ishlab chiqarish va savdodagi birlik va mutanosiblik darajasini muvofiqlashtiradi. Texnika va transport zamonaviy texnologiyalar rivojlanishida tezlik bilan kurashish rivojlanishining asosiy yo‘nalishini belgilaydi. Insonlar hayotidagi moddiy va ma’naviy darajani ko‘tarishda keng qamrovli va qiyin muammolarni aynan transport tizimi echadi. Transport – jamiyatning ishlab chiqarish kuchi vositasidir, bu kuchsiz jamiyatning rivojlanishi va mavjud bo‘lishi mumkin emas. Transport tizimining umumiy strukturasida kapital sarmoyaning ahamiyatli hajmini aloqa yo‘llari egallaydi. Harakat tarkibining ishlash samarasi aloqa yo‘llarining holatiga chambarchas bog‘liqdir. Toshkent shahri va hududlarda jamoat transporti tizimini takomillashtirish va uning infratuzilmasini rivojlantirish; shaharlararo va shahar atrofi temir yo‘l qatnovlari jozibadorligini oshirish masalalari bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, transport va logistika xizmatlari bozori va infratuzilmasini rivojlantirish, temir yo‘l infratuzilmasini elektrlashtirish darajasini 60 foizga etkazish va avtomobil yo‘llari tarmog‘ini jadal rivojlantirish va transport sohasida tashqi savdo uchun “yashil koridorlar” hamda tranzit imkoniyatlarini kengaytirish va tranzit yuk hajmini 15 million tonnaga etkazish shular jumlasidandir. “Transport” tushunchasi harakat tarkibi, yo‘llar, terminallar va boshqalar kabi elementlarni, muayyan ishlarni bajarish uchun bir-biri bilan o‘zaro ta’sir qiluvchi elementlarni o‘z ichiga oladi. Transport xizmatlari va infratuzilma ham mamlakat iqtisodiy farovonligining asosiy elementlaridan biri bo‘lib, shu bilan birga, ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirish, uning tarkibini takomillashtirish, ijtimoiy mehnat taqsimotini takomillashtirishda katta rol o‘ynaydi. Transport (lotin tilidan trans – “orqali” va portare – “tashimoq”)–bu xom-ashyo ishlab chiqarishning muhim vositasi, yuk va yo‘lovchilarni tashishni amalga oshiradigan; hamma aloqa yo‘llarining to‘plami, transport vositalari, aloqa yo‘llaridagi texnik qurilma va inshootlar, bir joydan ikkinchi joyga turli maqsadlarda yuk va yo‘lovchilarni tashish jarayonini ta’minlaydi. Zamonaviy transport (ijtimoiy – iqtisodiy nuqtai nazardan) butun transport tizimini tashkil qiladi. XX asrda to‘liq shakllangan butun dunyo transport tizimi o‘z ichiga aloqa yo‘llarini (temir va avtomobil magistrali, suv va havo yo‘llari, vokzallar va aeroportlar, portlar va stansiyalar), er usti, havo, suv yo‘llarining hamma turlarini

qamrab olgan transport vositalari, transport boshqaruvi va korxonalarini olgan. Bu tizim butun aloqa yo'llari bo'ylab yuk va yo'lovchi aylanmasining sifatli va miqdorli ko'rsatkichlariga ega. Barcha transport turlari xizmat ko'rsatish jarayonining o'zaro aloqadorligi asosida transport majmuasini tashkil etadi. Xar bir transport turiga mos yuk ortish-tushirish maydoni, harakat yo'nalishi, vokzal, aerodrom, stansiya, bekat hamda aloqa vositalari bo'ladi. Temir yo'l, avtomobil yo'li qurishga ko'plab mablag' va vaqt kerak bo'ladi. Quvur transportiga esa minglab tonna quvur sarflanadi. Ammo suv transporti yo'nalishi (trassa)ni oz mablag' evaziga yo'lga qo'yiladi. Agar mamlakat transport turlari o'rtasidagi mavjud ichki raqobat tahlil qilinsa, yuk tashish hajmi bo'yicha eng yuqori ulush temir yo'l transportiga to'g'ri kelmoqda. Transport xizmatlari bozorida temir yo'l transporti aynan mobilligi, yuqori tezkorlik bilan yuklarni joylashtirishi va yukni "eshikdan eshikkacha", aniq muddatda etkazib berishi, tashuv jarayonini tashkil etishning nisbatan soddaligi kabi o'ziga xos xususiyatlari va qisqa masofalarga kichik hajmli yuklarni tashishda ustunlikka ega ekanligini qayd etish mumkin. Ammo, shu bilan birga, temir yo'l transportida yuk tashish hajmi yildan-yilga kamayib borayotganligini ko'rish mumkin. Transportning iqtisodiy roli avvalam bor uning turli ishlab chiqarishning, korxonalarining ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasining organik qismi bo'lib hisoblanadi, undan tashqari xomashyoning, yonilg'ining va mahsulotning hamma turlarini ishlab chiqarish punktlaridan iste'mol qilish punktlariga etkazib berish uchun xizmat qiladi. Transport – bu iqtisodiy rivojlanishdagi hamda xalqaro savdodagi muhim faktordir. Transportning ijtimoiy ahamiyati insonlarning mehnat va maishiy ehtiyojlar bo'yicha tashishni ta'minlashda, transport yordamida ularning jismoniy mehnatini engillashtirishdan iborat, xususan, katta hajmdagi materiallarni ishlab chiqarish jarayonida va kundalik hayotda joylashtirish kiradi. Transport insonlarga sog'liqni saqlashda yaqin va uzoqdagi sog'lomlashtiruvchi tumanlaridan foydalanish imkoniyatini beradi. Transport insonlarga davolovchi manbalari mavjud bo'lgan dam olish maskanlaridan territorial foydalanish imkonini beradi, hamda poytaxt va katta shaharlardagi maxsus tibbiyot markazlaridan foydalanish imkonini beradi. Transportning madaniy ahamiyati katta va turlichadir. Bu insonlar orasidagi muloqot va ularning estetik talablarni qondirish usulidir. Transport aholi yashaydigan hududlarga kitoblar, gazetalar, jurnallar va boshqalarni

etkazib berishni amalga oshiradi va shu bilan birga xalqaro ayirboshlashni imkonini beradi. Madaniyatning yuksalishining kuchli turtkisi bo'lib, xalqning katta qismining olimlar, yozuvchilar, rassomlar, musiqachilar bilan muloqoti, simpoziumlarga, konferensiyalarga, festivallarga, ko'rgazmalarga tashrifi hisoblanadi. Transportning davlat himoyasidagi ahamiyati – bu davlatning himoyalaniishidagi eng kuchli omilidir. Bu harbiylarni va qurol aslahalarni tashish, insonlarning va moddiy texnika resurslarining ta'minoti va evakuatsiyasi. Transportning asosiy maqsadi – ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligining va aholining tashishdagi talablarini ham hajm, ham sifat jihatidan qondirishdir. Tashishning sifati quyidagilardan aniqlanadi: — — — — — harakat xavfsizligining ta'minlanishi; yuklarni va yo'lovchilarni etkazish bo'yicha muddatlarni qisqartirish; tashishlarning doimiyligini ta'minlash; qulaylikning darajasini oshirish; tashilayotgan yuklarning to'liq himoyalaniishini ta'minlash; tashishning yuqori tejamkorligiga erishish. Jahon transport tizimining tarkibi bir xil emas, unda iqtisodiy jihatdan rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning transport tizimlarini ajratish mumkin. Ulardan birinchisiga jahon transport tarmog'i umumiy uzunligining 78 foizi va jahon yuk aylanmasining 74 foizi to'g'ri keladi. Mamlakatning ta'minlanganligini ko'proq darajada tavsiflaydigan transport tarmog'ining “zichligi” ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda 100 km. hududga 50-60 km.ni, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 5-10 km.ni tashkil qiladi. Infratuzilmalar, ularni rivojlantirish esa davlatning ustuvor vazifalaridan biri. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida transportni onlayn bron qilish jadal rivojlanmoqda. Avtotransport vositalarini onlayn bron qilish texnologiyasi operatsiyalarni yanada soddalashtiradi. Shuningdek, transport umumiy turmush darajasini yaxshilaydi va quyidagi qulayliklarni yaratadi •

Tashish: Tashish urush va tinchlik davrida ham ta'minot va jihozlarni talab qiladigan har qanday tadbirning ajralmas qismidir. Transportning o'zi sanoatning ko'p qismini avtomobil ishlab chiqarish, yoqilg'i ishlab chiqarish va yoqilg'i taqsimlash shaklida ishlab chiqaradi.

- Monopoliyani buzish: Tovar taqchilligi odatda savdogarlar guruhining monopoliyasiga olib keladi. Bunday joylar uchun transport ne'matdir, chunki u tovarlar va resurslarni ular ko'p bo'lgan joylardan tashishni osonlashtiradi. Yuk mashinalarini onlayn

bron qilishning tobora ortib borayotgani logistika harakati tezligini oshirdi. Soʻnggi 3 oʻn yillikda yuk tashish yuk tashishda katta ahamiyatga ega boʻldi.

- Kengroq bozor: Yaxshi transport infratuzilmasi kapital, ishchi kuchi va malakali mutaxassislarning harakatchanligini taʼminlaydi.

- Ixtisoslashuv: Transport infratuzilmasi rivojlangan mamlakatda har bir hudud oʻziga xos boʻlgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga eʼtibor qaratishi mumkin – mavjud tabiiy resurslar tufayli – chunki uzluksiz transport boshqa zarur tovarlarni import qilishni osonlashtiradi. Quruqlikdagi transportning ikki asosiy turi — temir yoʻl va avtomobil transporti shiddat bilan rivojlanib bormoqda. Soʻnggi yillarda transport sohasida bandlik salohiyati asosan yoʻllarga qaratildi. Yuk mashinalarini bron qilish soni tez surʼatlar bilan oʻsib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan maʼlumki, yalpi ichki mahsulot tarkibida xizmatlar ulushining ortib borishi aholi farovonligi darajasi yuqori ekanligini koʻrsatadi. Shu nuqtai nazardan, transport xizmatlari ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning etakchi tarmoqlari sifatida ahamiyatlidir. Transport vositalari har qanday jamiyatning davlatchilik hududiy tuzilishining, ichki va tashqi bozorining shakllanishida hamda davlat iqtisodiyotining rivojlanishida shuningdek, mamlakatga katta hajmdagi turistlar oqimini jalb qilishda kuchli hal qiluvchi omil sifatida oʻrin tutadi. Soʻnggi yillarda yurtimizda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirish, tashishlarning yuqori darajadagi xavfsizligini taʼminlash, respublikaning investitsiyaviy jozibadorligi va eksport salohiyatini oshirish, transport kommunikatsiyalarini strategik rivojlantirish va barqaror faoliyat koʻrsatishini taʼminlashga yoʻnaltirilgan keng koʻlamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, DXShga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev taʼkidlaganidek, “xalqaro tajribani oʻrganib, raqobatni olib kirish mumkin boʻlgan monopoliya sohalariga xususiy sektor uchun yoʻl ochish va shu orqali raqobat muhitini shakllantirish, shuningdek, investitsiya jalb etishning samarali vositalaridan biri boʻlgan DXSh mexanizmlarini transport, energetika, yoʻl, kommunal, tibbiyot, taʼlim kabi sohalarga keng tatbiq etish kerak” . Davlat-xususiy sheriklik (DXSh) – bu kooperativ kelishuvning bir koʻrinishi boʻlib, bir loyiha doirasida ikki yoki undan ortiq davlat va xususiy sektor vakillarining strategik ahamiyatga ega boʻlgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi sheriklik

munosabatlari deyishimiz mumkin. DXSh munosabatlarida davlatning ishtirok etishidan koʻzlangan asosiy maqsad – bu xususiy investitsiyalarni jalb etish, samaradorlikni oshirish va mavjud resurslardan yanada yaxshiroq foydalanish hamda tarmoqlarni rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning baravar rolini belgilash, ragʻbatlantirish va sof raqobat muhitini yaratish orqali sohani isloh qilinishiga erishishdir. Hukumat siyosati va ulkan sarmoyalar bunga qaratilgan. Ayniqsa, davlat-xususiy sheriklik munosabatlari orqali milliy iqtisodiyotda transport sohasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda va quyidagi loyihalar amalga oshirilishi belgilab olingan:

1. Toshkent-Andijon pullik avtomobil yoʻlini qurish. Jahon talablariga javob beruvchi yuqori sifatli avtomobil yoʻlidan foydalanish imkoniyatini beruvchi Toshkent-Andijon yoʻnalishida pullik yoʻl qurish loyihasi Jahon banki granti asosida oʻrganilmoqda va ayni damda loyiha ustida tender jarayoni amalga oshirilmoqda. Umumiy qiymati 3 mlrd. AQSh dollaridan yuqori boʻlgan bu loyiha shartnomasining amal qilish muddati 49 yil boʻlib, yaratilgan infratuzilma shartnoma muddati tugagandan keyin davlatga topshiriladi. Shuningdek, ushbu loyiha doirasida uzunligi 16 km va qiymati 500,0 mln AQSh dollarlik Qamchiq dovonida yangi pullik avtomobil tunnelini qurish ham koʻzda tutilgan; 2. Toshkent-Samarqand pullik avtomobil yoʻlini qurish. Umumiy qiymati yaqin 2 mlrd AQSh dollar hamda umumiy uzunligi 295km boʻlgan Toshkent-Samarqand pullik avtomobil yoʻlini qurish loyihasi ustida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorlikda ish olib borilmoqda. Transport sohasini rivojlantirishda DXSh mexanizmlaridan foydalanishning xorijiy tajribasini oʻrganish va tahlil qilish natijasi shuni koʻrsatadiki, mazkur yoʻnalishdagi 95 SCIENCEPROBLEMS.UZ-Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari № 1 (4) – 2024 hamkorlikni kengaytirish nafaqat transport infratuzilmasini, balki mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Xorijiy mamlakatlarda DXSh asosida amalga oshirilgan hamda ijobiy natijalarga erishilgan loyihalarni tahliliga asoslangan holda, Oʻzbekistonda transport infratuzilmasini rivojlantirishda DXSh asosida investitsiya loyihalarini amalga oshirish mumkin boʻlgan quyidagi takliflar shakllantirildi:

I. Temir yoʻl transporti boʻyicha: 1. Katta miqdordagi investitsiyalarni talab etuvchi loyihalar: – yuqori tezlikdagi yoʻlovchi tashishga moʻljallangan magistral yoʻllarni qurish;

– lokomotiv va vagon parkini yangilash, uni ekspluatatsiya qilish va unga texnik xizmat ko‘rsatish; – umumiy foydalanishdagi elektrlashtirilgan temir yo‘l liniyalarini qurish. 2. Katta miqdordagi investitsiyalarni talab etmaydigan loyihalar: – yuk maydonlari va terminallarni xususiy tadbirkorlarga DXSh asosida berish; – vokzal xizmatlarini ko‘rsatish jarayonini xususiy tadbirkorlarga autsorsing asosida berish; – temir yo‘l stansiyalarida yuk ortish va tushirish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi tashkilot ishini tashkil etish; – omborxona ishlariga refrejeratorli, xususiy tadbirkorlarni jalb qilish; – asosiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lmagan ijtimoiy soha obyektlariga xususiy tadbirkorlarni jalb qilish.

II. Havo yo‘llari va Aeroportlar bo‘yicha: – ta‘mirlash lozim bo‘lgan aeroportlarni modernizatsiya qilish ishlariga xususiy sektorni jalb etish; – yo‘lovchilarni tashishda hamda Aeroportlarda yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish ishlariga xususiy tadbirkorlarni jalb qilish.

III. Avtomobil yo‘llari bo‘yicha. – yuqori tezlikdagi yo‘lovchi tashishga mo‘ljallangan magistral yo‘llarni DXSh asosida qurish; – magistral yo‘llarda kampinglar, hostellar, ovqatlanadigan va boshqa turistik ko‘ngil ochar maskanlar qurish loyihalarini DXSh asosida amalga oshirish hamda bu yo‘nalishlarda yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish ishlarini xususiy sektorga topshirish; – hududlardagi ta‘mirtalab avtostansiyalarni rekonstruksiya qilish va boshqarish ishlariga xususiy sektorni olib kirish; – aylanma yo‘llar orqali harakatlanishga to‘g‘ri kelayotgan yo‘lovchilarning uzog‘ini yaqin qilish maqsadida ko‘p qavatli ko‘priklar yoki tunellar qurish ishlariga xususiy sektor mablag‘larini jalb qilish. Transport tizimini samarali boshqarishga yondashuvlarning xilma-xilligini qayd etgan holda, bu muammoni o‘rganishda tizimli-iyerarxik yondashuvni shakllantirish masalalarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Iyerarxialik qonuniga ko‘pa tizimning har bir pog‘onasi o‘zidan pastda turuvchi pog‘ona uchun boshqaruvchi, o‘zidan yuqorida turuvchilar uchun boshqariluvchi hisoblanadi. Iyerarxik tuzilgan tizimda tarkibiy va funksional differentsiatsiya mavjuddir, ya‘ni har bir pog‘ona ma‘lum bir faoliyatni yuritishga ixtisoslashadi. Bunga sabab transportning faoliyati mahsulot tannarxini kamaytirish va uning qadrini oshirishda muhim ahamiyatga egaligidir. Haqiqatdan ham transport sanoat, qurilish va qishloq xo‘jaligi sohalariga nisbatan jamiyat resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini yaxshiroq ro‘yobga chiqaradi.

Transportning iqtisodiyotdagi ahamiyatini ayrim jihatlarini o'rganib, quyidagi xulosa qilish mumkin: – barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun, eng avvalo mamlakatda yalpi ichki mahsulotda xizmatlar ulushini ko'paytirish lozim. Chunki, xizmatlarning ulushini yuqoriligi aholi farovonligidan darak beradi. ulushini ko'payishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>, 25.01.2020
3. D. Acemoglu, P. Aghion i F. & Zilibotti, «Distance to frontier, selection and economic growth.,» Journal of the European Economic Association, t. 4, № 1, pp. 37-74, 2006
4. P. Aghion, P. Howitt i D. Mayer-Foulkes, «The effect of financial development on convergence: Theory and evidence.,» Quarterly Journal of Economics,, t. 120, № 1, pp. 173-222, 2005
5. G. G. Das i I. Drine, «Distance from the technology frontier: How could Africa catch-up via socio-institutional factors and human capital?,» Technological Forecasting and Social Change, p. 150, 2020.